

Сања Златановић

Етнографски институт САНУ, Београд
szlat@eunet.rs

Дискурзивно обликовање „других“: српска заједница југоисточног Косова у послератном контексту*

У општим потезима изложена су теоријско-методолошка полазишта и резултати мултилокалног теренског истраживања српске заједнице југоисточног Косова. Рад представља скраћену верзију знатно обимније студије односа етничког и других облика колективног идентитета српске заједнице југоисточног Косова у послератном контексту.

Кључне речи:

Срби, Косово,
теренско
истраживање,
послератни
контекст, дискурс,
идентитет,
идентификација,
етнички идентитет,
протекторат

Теренска истраживања српске заједнице југоисточног Косова (дела шире области, познатије као Косовско Поморавље) започела сам 2003. године у оквиру етнолингвистичког пројекта *Истраживања словенских говора на Косову и Метохији*, који је при Институту за српски језик САНУ подржао УНЕСКО. Пројекат је подразумевао снимање аудио материјала на терену Косова и међу интерно расељеним лицима на територији Србије, која су присилном миграцијом напустили Косово 1999. године (у центрима колективног смештаја и међу приватно смештеним лицима). Примарни циљ пројекта био је снимање језичке ситуације у условима мултиетничности и мултиконфесионалности, као и у условима ратних и послератних миграција, а потом и формирање звучног архива. У оквиру наведеног пројекта, истраживање сам започела међу расељеним лицима са подручја југоисточног Косова у Смедереву, а наставила у Врању, међу расељенима који су били у приватном смештају, као и у два избегличка центра у Врањској Бањи. Исте године боравила сам недељу дана у енклави Витина на Косову. Српска заједница југоисточног Косова и проблеми послератног дискурса чинили су ми се занимљивим, вредним, инспира-

* Рад је настао у оквиру пројекта *Мултиетничност, мултикултуралност, миграције – савремени процеси* (бр. 177027), који при Етнографском институту САНУ финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

тивним, научно релевантним и актуелним да њиховом истраживању посветим дужи низ година. Одатле је проистекла и одлука да од краја 2003. године истраживања наставим у оквиру текућих пројеката Етнографског института САНУ.

Наредних година истраживања сам обављала међу расељенима са подручја југоисточног Косова у Врању и Врањској Бањи, а године 2005. – *in situ* у енклави Витина, коју осим истоимене варошице сачињавају и села Врбовац, Грнчар, Бинач, Клокот и Могила. У два наврата посетила сам Летницу, село на граници с Македонијом. Главни део истраживања обављен је 2006. године, када сам на Косово одлазила више пута и остварила већи број теренских дана. Истраживала сам у Гњилану, регионалном центру, као и у селима Шилово, Горње Кусце, Горњи Ливоч, Партеш, Пасјане; посетила сам и село Драганац.¹

Теренски рад одвијао се на више локалитета: два на простору југоисточног Косова (Гњилане са околином и енклава Витина), затим је обухватио расељена лица са поменутих подручја у Србији (Смедерево – један од градова са највећом концентрацијом људи пореклом из Косовског Поморавља, Врање, Врањска Бања), али и становнике Врања, града у коме већ дужи низ година континуирано обављам истраживања. У Врању је од 1999. године, због близине Косова, тема етнонационалног постала горућа и свеprisутна: у свакодневној конверзацији, графитима, плановима за будућност... Са друге стране, становници југоисточног Косова упућени су на Врање као на најближи већи град у Србији (завршавање административних послова, лечење, куповина, итд); свакодневно између Врања и већег броја селâ Косовског Поморавља саобраћа комби-превоз. Мултилокално теренско истраживање (Marcus, 1995) било је неопходно будући да су поменути локалитети повезани тако да сачињавају целину. Истраживана заједница подељена је на део који је остао на Косову и на део који се преселио у Србију, а заправо је она на оба места у исто време. Да би се разумели шири друштвени процеси и односи у заједници, али и у њеном окружењу, истраживање је било концептирано тако да се сагледају њени различити делови, али и живот и ставови становника Врања са којима њени припадници улазе у различите облике интеракција. Терен је одређен као мрежа локалитета (Hannerz 2003, 21, 25).

Истраживање, у ужем смислу, обављано је у периоду од 2003. до 2006. године. Са појединим саговорницама и саговорницима остала сам у контакту, сусретала сам се са њима у одређеним приликама, они су послом или ради лечења долазили у Врање и Београд, а неки од њих били су моји гости. Истраживану заједницу наставила сам да пратим до данашњих дана.

¹ Приложена карта пружа детаљан преглед насеља; дата су сва села југоисточног Косова. Саговорници често потичу из места у којима током истраживања нисам могла да боравим, а они их у исказима помињу (као места порекла, места окупљања у одређеним приликама, места дешавања о којима говоре и сл.).

Опредељење да истраживање обављам међу припадницима српске заједнице југоисточног Косова произашло је из чињенице да је мој матерњи идиом близак њиховом дијалекатском идиому (призренско-јужноморавски тип у оквиру призренско-тимочке дијалекатске зоне, в. Ивић [1956] 1985), што

ми је омогућило продубљење, изнијансираније разумевање њихових исказа и олакшало приближавање емској перспективи.

Методологија теренског рада била је квалитативног типа, реализована као посматрање са учествовањем. Настојала сам да присуствујем празницима, славама, свадбама и сличним важним догађајима, али и свакодневним интеракцијама у заједници. Интересовале су ме и интеракције заједнице и њеног окружења. У настојању да сложену друштвену реалност "ухватим" расположивим методолошким и аналитичким средствима, комбиновала сам приступе у зависности од ситуације: дубински, неструктурирани интервјуи, неформална конверзација, посматрање са учествовањем, коришћење визуелних извора (фотографије, видео-записи), и др. Процесе идентификације пратила сам како на нивоу дискурзивне тако и на нивоу свакодневне и обредне праксе. Повезивање та два нивоа било је неопходно, будући да се често у истраживањима показује дискрепанца између онога што саговорници говоре и онога што раде. У истраживањима процеса идентификације, наративни извори показују се као недовољни; неопходно је имати у виду како дискурзивне праксе тако и конкретне интеракције у одређеном друштвеном контексту (Ћаро Џмегаћ 2002, 46, 266–267). Због ограниченог броја теренских дана које сам могла да проведем на Косову, те тамо ограничене слободе кретања и других проблема послератног терена, затим због типа пројекта у оквиру којег је 2003. године започето истраживање, као и изабраних теоријско-методолошких концепата, материјал на коме се темељи овај рад (као најавна обимније студија чија је израда у току) превасходно је наративног карактера, а анализа је усмерена на дискурс. Разноликост погледа и гласова унутар заједнице приказује се дужим сегментима транскрибованих исказа, на које је затим примењена *анализа дискурса*, у форми која је прилагођена етнографском истраживању. Иако се фокус хуманистичких наука све више усмерава на дискурс, сâм термин је и даље недовољно јасно дефинисан, разуђен и растегљив. Самим тим анализа дискурса носи дисциплинарни (или интердисциплинарни) предзнак. У раду је дискурс контекстуализован и одређен као облик друштвене праксе, чија је основна јединица – *исказ*.

Теренско истраживање осетљивог и политички оптерећеног контекста поставља у први план етичка питања (Sluka 1995, 285, 292), отварајући проблем вишеструких, често супротстављених одговорности истраживача (Ћаро Џмегаћ 2006, 216). Током рада сам се интересовала за субјективну димензију конфликта и живота под протекторатом, а будући да је моја етничка припадност иста као и код мојих саговорника, посвећено сам улазила у рањиве зоне културне интимности (Hercfeld 1997). Бојазан да би објављивање стечених увида могло да угрози заједницу, тим пре што се ради о мањинској заједници чији је положај осетљивији и који може бити потенцијално угрожен (Prelić 2009, 49–50), прати писање рада. У циљу заштите истраживаних прибегавала сам неким облицима селекције података, али тиме проблем потенцијалне угрожености заједнице свакако није до краја решен. Са друге стране, одговорност према струци и научној заједници којој припадам налагала ми је да покушам да пронађем равнотежу између

супротстављених одговорности и пружим јасну слику, зумирану истраживањем. Како објашњава Јасна Чапо Жмегач, положај истраживача који живи у истом друштву као и истраживани посебно је осетљив, нарочито у ситуацији када објављује радове који обрађују савремену тематику с политичким импликацијама (Ѕаро Жмегаћ 2006, 229; уп. Nedeljković 2008).

У јуну 1999. године на Косову је успостављен протекторат Уједињених нација. У дискурсу саговорника је протекторат означен као период са атрибутима лиминалности: мучно, неодређено и недефинисано стање, када је човек *ни тамо, ни овде*, и када није у могућности да прави било какве дугорочне планове. У сваком разговору се као главна тема намеће питање праћено доживљајем угрожености и неизвесности: остати на Косову или се преселити у Србију. Оптерећени проблемима послератне свакодневице и ишчекивањем коначног решења статуса Косова, саговорници су повлачили оштру границу у периодизацији: *пре* 1999. и *после* 1999. године, делећи време на „наше“ и „њихово“. Деведесете године прошлог века, када је Косово било под контролом режима из Београда, означене су као „наше време“, док је период након 1999. – „њихово време“ (тј. албанско). Често су говорили да им је тешко, али шта се ту може – „дошло је њихово време“. Некада мултиетничко Косово, од 1999. године насељено је готово искључиво Албанцима. Срби су мањина концентрисана у малим енклавама. Многе друге етничке, верске и лингвистичке групе расељене су или (насилно) асимиловане.

Истраживање је имало за циљ да у ситуацији дубоко измењеног контекста од 1999. године и увођења међународног протектората сагледа однос између етничке и других облика идентификација (религијске, регионалне, локалне, родне) српске заједнице југоисточног Косова. У фокусу је конструкција етничког и других облика колективног идентитета у дискурсу припадника заједнице, која се огледа у многим аспектима, а један од главних је дискурзивно обликовање *других*. На Косову је постојало мноштво значајних *других*, како блиских тако и далеких, као оних који су у исто време могли бити и једно и друго. Идентитетски дискурси о *другом/другима* представљају негатив у односу на који се формирају, обликују и изражавају различити и слојевити дискурси самоидентификације.²

Старија етнографска литература, као и истраживања обављана у периоду непосредно пре избијања сукоба, указују на то да Косово има дугу историју коегзистенције и прелажења етничких и верских граница (Duijzings 2000), односно – да подручје Косова у више последњих векова карактеришу мултиетничитет, мултиконфесионалност и мултилингвалност (Младеновић 2004, 245). С обзиром на то да се ради о пограничној области, групе границе

² Марија Тодорова истражује примену појма *другог* и *другости* у балканским студијама и указује на његову помодност, контраверзност, као и на епистемолошке тешкоће које његова примена носи (Тодорова 2010, 7, 77–90). Она предлаже да „више размишљамо о кретању, флуидности, протоку између оног што је у једном тренутку ‘други’, а у следећем постаје ‘јаство’ и обрнуто“ (*ibid*, 90).

су често флуидне, а идентитети неодређени, амбивалентни и ситуационо условљени (Duijzings 2000, 24). Косово карактеришу израженост регионалних и локалних идентитета и хибридна културна пракса. У последњим деценијама двадесетог века, етничка идентификација постала је релевантнија од других категорија припадности. Етнички идентитет, како показују многобројне студије, добија на значају у нејасним ситуацијама, у периодима промена и криза, када се стварају услови за доживљај угрожених граница (Eriksen [1993] 2002, 99).

У складу са новонасталом ситуацијом, унутар српске заједнице се *други* конструишу на интраетничком и на интеретничком плану. Интраетнички дискурси припадника српске заједнице обликују колонисте („Шопове“ и друге), затим становнике Србије са којима они интензивније долазе у контакт од 1999. године, као и тзв. *Српске Цигане*. Интеретнички дискурс је резервисан за Албанце, Роме, Хрвате из Летнице и околних села, као и за службенике међународне управе (унутар којих, опет, српска заједница опажа мноштво *других*). Спољашња је дефиниција – категоризација – значајна димензија унутрашње дефиниције, оне су међусобно повезане и условљене (Dženkins [1997] 2001, 101). Фокус на спољашњу дефиницију, односно „комшијски дискурс“ (Sikimić 2004, 259, 267–274; Sikimić 2005; уп. Sikimić 2008), омогућава продубљенији увид у динамику процеса друштвеног обликовања идентитета у региону, који карактерише погранични карактер. Током истраживања сам била у могућности да сагледам међугрупе перцепције и одређења само унутар српске заједнице, и то аутохтоног становништва и колониста, као и косовских Срба и оних који живе на територији Србије. Друге групе разматрам кроз призму спољашњих дефиниција припадника српске заједнице. За истраживача или истраживачицу из Србије би етнографско истраживање у албанској заједници било „немогућа мисија“.

Српску заједницу југоисточног Косова сачињавали су они који су себе одређивали као староседеоце и – са друге стране – колонисти. Унутар колониста су постојале друге линије подела (Црногорци, Херцеговци и др.). Од 1912. године и присаједињења Косова Краљевини Србији започео је процес уређења аграрних односа и насељавања становништва. Током Првог светског рата настаје прекид у насељавању, које се наставља после 1918. године у оквиру аграрне реформе, а као облик националне стратегије. На истраживано подручје углавном је било насељавано становништво из југоисточне Србије (из брдско-планинских крајева шире околине Врања), које су староседеоци пејоративно означавали као „Шопове“ (и не баш „праве“ Србе). Са друге стране, колонисти су поједине културне праксе староседелаца опажали као налик албанским. Староседеоци и досељеници, премда истоветни по етничкој припадности, религији, језику и дијалекту, само с различитим локалним говорима, живели су као две ендогамне групе. Колонисти су, с обзиром на то да нису били прихваћени од староседелаца, а под притиском Албанаца у чијим су селима били насељени, већ од шездесетих година двадесетог века почели да напуштају Косово. У време истраживања је на

Косову остао сасвим мали број потомака колониста, и то оних који су ушли у брак са староседеоцима. Дистинктивни идентитети двеју група и даље су задржани, а заснивају се на интерпретацијама локалних и регионалних разлика (Златановић 2004; Zlatanović 2008; Zlatanović 2008a).

Од јуна 1999. године косовски Срби у великом броју напуштају Косово и прелазе у Србију (овај процес је започео знатно раније). Породице које су остале да живе на Косову настоје да се обезбеде куповином некретнина у Србији, па макар то био и најгори комад земље на ободу неког села. Они који су се преселили у Србију описују свој живот као тежак, и то не само због немогућности налажења запослења, већ и због тога што Срби из Србије не показују саосећање за судбину која их је задесила. Разлике у начину живота и систему вредности (изражени традиционализам српске породице са Косова, висок наталитет, дијалекат) доприносе томе да их становници Србије опажају као сличне Албанцима. Овакве квалификације веома повређују косовске Србе, јер су они – како објашњавају – управо због Албанаца напустили своја огњишта. Они себе опажају као чуваре старих српских обичаја и вере. Начин живота у Србији доживљавају као егоистичан, базиран искључиво на личним интересима. Косовске Србе са Албанцима повезују сличности у моделима организовања егзистенције, а са Србима из других региона – језик и православна вера. Због идентитета конструисаног пограничним карактером Косова, они нису прихваћени од косовских Албанаца, али нису прихваћени ни од становника Србије, остајући у процепу: *и тамо и овде и/или ни тамо, ни овде*.³

Заједница тзв. *Српских Цигана*⁴ у селима Могила и Клокот (енклава Витина) представља парадигматичан пример флексибилности етничког идентитета, његове ситуационе условљености и подложности преговарању. *Српски Цигани* декларишу се као Срби, имају српска имена и презимена, православне су вере, славе крсну славу, говоре српски језик и унутар своје групе, а чак и њихова боја коже не представља етничку границу, јер их и Срби описују као „беле“. Па ипак, граница између њих и Срба, иако све више порозна, опстаје. Од 1999. године, Срби – будући да су остали у мањини – постепено прихватају групу која ради на преобликовању свог идентитета и асимилацији. Један од саговорника каже: „Кад нема Срби, добри су и они“, уз објашњење да их је на прихватање *Српских Цигана* натерала невоља. Иако им у оквиру своје заједнице Срби оспоравају постигнути етнички идентитет, приписујући им и даље идентитет „Цигана“, због непостојања професионалних разлика почињу да се јављају мешовити бракови. У ситуацији енклавске реалности на Косову, етнички идентитет се показује као отворенији за процесе преговарања, више него што је то у неким другим околностима (Златановић 2007, 642–643).

³ Ситуацију у којој се налазе косовски Срби у Србији разматра и Nedeljković 2008, 50–52.

⁴ У овом тексту се термин *Српски Цигани* користи условно, јер се ради о егзониму.

Оквири интраетничког дискурзивног обликовања *другог* указују на то како заједница види себе и на којим елементима конструише различите видове свог идентитета. Иако све поменуте групе (аутохтоно српско становништво на Косову, колонисти, тзв. *Српски Цигани* и становници Србије) деле исту етничку припадност, у спољашњим дефиницијама се она проблематизује и на изврстан начин оспорава. Етнички идентитет представља друштвену конструкцију, али формирану на такав начин да она задобија примордијалне атрибуте; обични људи доживљавају га у есенцијаланом и примордијаланом смислу (Прелић 2003, 279, 281). У спољашњим одређењима припадника наведених група често недостаје примордијална приврженост (осећање заједништва и солидарности, које се темељи на веровању у крвно сродство, заједничко порекло и сл.).

Припадници српске заједнице југоисточног Косова одређују косовске Хрвате, Албанце, Роме, али и представнике међународне администрације (што отвара проблем за нови рад) као *друге* у интернетничким релацијама.

Косовски Хрвати су живели у селима Летница, Шашаре, Врнез и Врнавоколо, у општини Витина. У сложеним предратним околностима 1992. године, нашавши се између двеју сукобљених страна, они су напустили своја села и преселили се у Хрватску. Године 1999. је још једна велика група Хрвата напустила Косово. У време истраживања у Летници их је било у незнатном броју. У дискурсу припадника српске заједнице, Хрвати се одређују као блиски *други*. Становници српских села Грнчар и Врбовац били су на много начина везани за Летницу и за Хрвате, које су називали и које и данас доследно називају *Латинима* и *Латинкама*. Хрвати и Срби су били у веома добрим односима: међусобно су се ословљавали са *побратиме* и *побратимке*, помагали су се и посећивали о славама (Хрвати су такође славили крну славу). Католичка црква у Летници је 15. августа сваке године, на дан Узнесења Маријиног, била један од примера превазилажења етничких и верских граница и мешовитих ходочашћа на Косову (Duijzings 2000). Усмереност Срба према летничкој цркви била је веома изражена, и то не само на дан празника. Религијске границе су прекорачиване прихватањем светилишта другачијег верског предзнака, али су групне границе *ми / они* остајале. Опозиција *ми/они* огледала се на нивоу свакодневице, у односима које су одликовали поштовање и поверење, али и дистанца. Мешовитих бракова готово да није било, јер родитељи и на једној и на другој страни то нису одобравали због разлике у вери (између Хрвата и Албанаца католика биле су дозвољене брачне везе). Дискурс припадника српске заједнице у енклави карактерише носталгија, као и проблематизовање религијског идентитета. Прича о Летници пробија данашње строго фиксиране и контролисане етничке и верске границе (Златановић 2008).

У дискурсу припадника заједнице обухваћене истраживањем, Албанци заузимају широку скалу: од изразито негативних одређења и снажног доживљаја угрожености 2003. у енклави Витина до елемената носталгије 2006. године у околини Гњилана. Дискурс о Албанцима разликује се у зависности од тога да ли саговорници живе или су живели у етнички

хомогеним или мешовитим селима, у граду или на селу, од њихових година и сл. Искуство живљења у етнички мешовитој средини омогућава боље познавање и разумевање албанске заједнице, њеног начина живота и говорног језика. Дискурс о Албанцима је вишеслојан и вишезначан, разликује се од саговорника до саговорника. И у дискурсу једног истог саговорника запажају се варијације и слојевитост у одређењима. Са друге стране, дискурзивно обликовање зависи и од тога о којој групи Албанаца је реч – о католицима у околини Витине или о муслиманима, затим – о старим комшијама и пријатељима које саговорници одређују као староседеоце, или пак о онима о којима причају да су „сишли са планина“ или „дошли ко зна одакле“ и покуповали, отели, или уништили српске куће и имовину. У Србији су Албанци означени као крајња *другост*. На подручју Косовског Поморавља, дискурс српске заједнице је променљив и амбивалентан, али Албанци свакако представљају значајне *друге*; у зависности од случаја до случаја, они су блиски или даљи *други*.

Роми представљају далеке *друге*. Док о *Српским Циганима* говоре употребљавајући присвојну заменицу *наши*, Роме помињу с дистанцом, тек да би дали некакав одговор на моје питање.

Српска заједница југоисточног Косова пролази кроз драматичне промене, које се у огледају у идентитетским дискурсима, овде изложеним у скраћеној и поједностављеној верзији, без транскрибованих исказа саговорника. У послератном контексту, радикално промењеном етничком и социјалном пејзажу, у оквиру српске заједнице отварају се процеси артикулације и реартикулације идентитета, и проблематизују се његови различити облици. Дискурс о *другом/другима* представља део ширег идентитетског дискурзивног комплекса.

Литература:

- Duijzings, Ger. 2000. *Religion and the Politics of Identity in Kosovo*. London: Hurst & Company.
- Eriksen, Thomas Hylland. [1993] 2002. *Ethnicity and Nationalism*. London: Pluto Press.
- Златановић, Сања. 2004. 'Шопови' у Косовском Поморављу. У: Скривене мањине на Балкану, ур. Биљана Сикимић, 83–93. Београд: Балканолошки институт САНУ, Посебна издања 82.
- Златановић, Сања. 2007. *Преговарање о идентитету: Роми који то и јесу и нису*. У: Положај националних мањина у Србији, ур. Војислав Становчић, 639–647. Београд: Одељење друштвених наука САНУ, књ. 30, Међуодељењски одбор за проучавање националних мањина и људских права САНУ.

- Zlatanović, Sanja. 2008. *Power of Categorization: Natives and Incomers in Southeastern Kosovo*. Bulletin of the Institute of Ethnography SASA LVI/2: 133–147. (Belgrade)
- Zlatanović, Sanja. 2008a. *Starosedeooci i doseljenici: međugrupne percepcije u posleratnom diskursu*. U: Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji, ur. Saša Nedeljković, 109–126. Kruševac: Baštinik.
- Златановић, Сања. 2008. *Летница: слика превазилажења религијских граница и њени остаци*. У: Слике културе некад и сад, ур. Зорица Дивац, 179–191. Београд: Зборник Етнографског института САНУ 24.
- Ивић, Павле. [1956] 1985. Дијалектологија српскохрватског језика: увод у штокавско наречје. Нови Сад: Матица српска.
- Marcus, George E. 1995. Ethnography in/on the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography, Annual Review of Anthropology 24: 95–117.
- Младеновић, Радивоје 2004. *Словенска лингвистичка припадност, конфесионална припадност и етнички трансфер у светлу скривених мањина на југозападу Косова и Метохије*. У: Скривене мањине на Балкану, ур. Биљана Сикимић, 245–258. Београд: Балканолошки институт САНУ, Посебна издања 82.
- Nedeljković, Saša. 2008. *Problemi primene antropologije: antropološko istraživanje savremene kulture na KiM*. U: Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji, ur. Saša Nedeljković, 19–73. Kruševac: Baštinik.
- Прелић, Младена. 2003. *Етнички идентитет: проблеми теоријског одређења*. У: Традиционално и савремено у култури Срба, ур. Драгана Радојичић, 275–285. Београд: Етнографски институт САНУ, Посебна издања 49.
- Prelić, Mladena. 2009. *Istraživanje etničkih manjina: lična iskustva i dileme*. Antropologija 9, 41–54. (Beograd)
- Sikimić, Biljana. 2004. *Etnolingvistička istraživanja skrivenih manjina – mogućnosti i ograničenja: Čerkezi na Kosovu*. U: Skrivene manjine na Balkanu. ur. Biljana Sikimić, 259–281. Beograd: Balkanološki institut SANU, Posebna izdanja 82.
- Sikimić, Biljana. 2005. *Metafora praznog prostora: Čerkezi na Kosovu*. Slavia Meridionalis 5: 165–180. (Warszawa)
- Sikimić, Biljana. 2008. *The Priluzje Enclave: A Construction of Local Identity*. Two Homelands: Migration Studies 27, 45–66. (Ljubljana)
- Sluka, Jeffrey A. 1995. *Reflections on Managing Danger in Fieldwork: Dangerous Anthropology in Belfast*. In: Fieldwork under Fire: Contemporary Studies of Violence and Survival, edited by Carolyn Nordstrom, Antonius C. G. M. Robben, 276–294. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press.

- Todorova, Marija. 2010. *Dizanje prošlosti u vazduh: ogledi o Balkanu i Istočnoj Evropi*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Hannerz, Ulf. 2003. *Several Sites in One*. In: *Globalisation: Studies in Anthropology*, edited by Thomas Hylland Eriksen, 18–38. London-Sterling, Virginia: Pluto Press.
- Herzfeld, Michael. 1997. *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation-State*. New York: Routledge.
- Čapo Žmegač, Jasna. 2002. *Srijemski Hrvati: etnološka studija migracije, identifikacije i interakcije*. Zagreb: Durieux.
- Čapo Žmegač, Jasna. 2006. *Etnolog i njegove publike: o restituciji etnografskih istraživanja*. U: *Etnologija bliskoga: Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*, ur. Jasna Čapo Žmegač, Valentina Gulin Zrnić, Goran Pavel Šantek, 213–235. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jasenski i Turk.
- Dženkins, Ričard. [1997] 2001. *Etnicitet u novom ključu: argumenti i ispitivanja*. Beograd: Biblioteka XX vek.